

Tjeskoba i nelagoda identiteta *apatrida i ostalih* u kontekstu BiH¹

Adila Pašalić Kreso
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

U ovom se radu promišlja i analizira odnos individualnog i socijalnog/grupnog identiteta na primjeru suvremene Bosne i Hercegovine. Ukazuje se na tjeskobu i nelagodu pojedinaca i grupa koji grade svoj grupni identitet na obilježjima i vrijednostima druge kulture kojoj zapravo ne pripadaju. Na taj način, pojedinac se fizički nalazi u svojoj zemlji/državi, a pod utjecajem politike i obrazovne politike, duhovno živi u nekom drugom okruženju. Takvi pojedinci najčešće postaju *apatridi*², a da toga nisu svjesni, niti oni niti kreatori takve obrazovne politike. Oni se obrazovanjem udaljavaju od vlastite zajednice i kulture u kojoj žive i deklariraju pripadnicima neke druge kulture s kojom ih veže najčešće samo jedan od zajedničkih nazivnika, npr. religija.

Na drugoj strani, pojedinci u BiH koji sebe svrstavaju u kategoriju *ostali*, ne grade svoj identitet isključivo na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, oni ne teže biti što različitiji niti ekskluzivniji od ostalih svojih sunarodnjaka, oni svoje odnose s drugima utemeljuju na sličnostima i oni ne poimaju svoj identitet utemeljen isključivo na pripadnosti jednom od konstitutivnih naroda, iako im je to na neki način Ustavom zadano. Grupaciju *ostali* čine deklarirani patrioti BiH, čvrsto utemeljeni na svojoj zemlji, u svojoj domovini i nastoje graditi i oblikovati kompleksni bosansko-hercegovački socijalni identitet.

Ova inverzija u kojoj se iz Ustavom definiranih konstitutivnih naroda zbog krize identiteta regrutiraju *apatridi*, i gdje *ostali*, iako im Ustav uskraćuje mnoga prava, postaju istinski patrioti, je jedinstven primjer koji, postoji samo u BiH i koji je uz sve druge okolnosti snažno potaknut obrazovnim sustavom.

Ključne riječi: identitet, grupni identitet, višestruki/složeni identitet, apatrid.

¹ Ovaj tekst je nastao kao uvodni tekst u konferenciju pod naslovom: *Unity and Disunity, Connections and Separations: intercultural education as a movement for promoting multiple identities, social inclusion and transformation*, održanoj od 17. do 21. rujna 2013. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u organizaciji IAIE (International Association of Intercultural Education). Originalno je izlagan na engleskom jeziku, a ovdje ga donosimo u prijevodu autorice.

² Osobe bez domovine.

Obrazovanje u društvenom kontekstu BiH

Bosna i Hercegovina ubraja se među najmlađe europske zemlje s obzirom na prijem u članstvo Ujedinjenih naroda, iako se prema pisanim dokumentima, njeno postojanje kao države potvrđuje još 1189-te poveljom Kulina bana³ uz vjerovanje i određene dokaze da njeni povijesni korijeni sežu i mnogo dalje u prošlost.

U svojem gotovo tisućugodišnjem postojanju BiH je bila samostalna država, zatim u sastavu Osmanškog Carstva, u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, potom jedna od republika SFRJ i ponovno samostalna država i članica UN od svibnja 1992. Međutim osamostaljenje BiH potaknulo je agresiju na njen narod i teritorij čime je izazvan jedan od najkrvavijih sukoba u Europi nakon Drugog svjetskog rata.

Dejtonskim mirovnim sporazumom (kraj 1992.g.) u nastojanju da se konačno uspostavi mir BiH je podijeljena na dva entiteta (Federaciju BiH i Republiku srpsku), a Anexom IV dejtonskog mirovnog sporazuma, tj. Ustavom proglašena je državom tri ravnopravna konstitutivna naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba).

Danas se Bosna i Hercegovina i dalje ubraja među tipične postkonfliktne i tranzicijske zemlje, koja se teško oporavlja od proteklih ratnih razaranja iako već više od 18 godina živi u miru. Zašto je njen oporavak tako spor? Zašto se ne provode veći i značajniji iskoraci u obnovi i izgradnji tranzicijskog društva, kako je to slučaj s nekim drugim postkonfliktnim zemljama pa i zemljama u regiji? Teoretičari i analitičari ovakvih i sličnih društvenih sustava smatraju da je, osim niza drugih okolnosti, jedan od zna-

čajnih uzroka upravo obrazovni sustav. I to ne samo prema onome kako je administrativno uređen: razlomljen, fragmentiran i nepovezan sustav⁴, nego i prema obrazovnim efektima koji su daleko od progresivnih, kvalitetnih i usmjerenih prema budućnosti.

Bush i Saltarelli polaze od teze da je: „U mnogim konfliktima u svijetu obrazovanje je dio problema, a ne rješenja (2000:33)”. I u drugim istraživanjima, koja su se bavila uzročnim vezama obrazovanja i konfliktnih/postkonfliktnih društava proizlazi konstatacija, da se obrazovanje češće javlja uzrokom nego dijelom razrješenja konflikta. Zapravo teorijska uočavanja vide obrazovanje najmanje u tri uloge: kao žrtvu konflikta, kao suučesnika konflikta i kao medijatora pomirenja (Davies, 2004; Gallagher, 2004; Hawrylenko, 2010). Brojna istraživanja provedena u posljednjih nekoliko godina potvrđuju⁵ da je bosanskohercegovačko obrazovanje dosada „sjajno odigralo” i prvu i drugu ulogu, dok mu brojni usporevajući čimbenici u samom društvu onemogućavaju preuzeti u potpunosti treću ulogu – ulogu istinskog promotora pomirenja.

Suprotno brojnim vjerovanjima i nastojanjima nevladinih organizacija (NGO) da relativno nizak stupanj međusobnih kulturalnih razlika u BiH može dovesti do homogenizacije, pomirenja pa čak i oblikovanja složene nacionalne kulture, uz pomoć formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja, često su konstatirani sasvim suprotni procesi. Fenomen koji je još Freud nazvao *narcizam malih razlika* djelovao je upravo u smjeru potenciranja i naglašavanja kulturalnih razlika na račun sličnosti dotad izmiješanih susjednih kultura. Umjesto integrirajućeg multikulturalnog identiteta jačao je segregirajući

³ Povelja bosanskog bana Kulina je najstariji dosad pronađeni očuvani bosanski državni dokument i jedan od najznačajnijih dokumenata bosanskohercegovačke povijesti. Napisana je 29. kolovoza 1189.godine bosančicom na jeziku u kojem preteže narodni jezik štokavskog narječja nad crkvenoslavenskim, s dijelovima na latinici napisanima latinskim jezikom. Njome je tadašnji bosanski vladar Kulin ban, koji ju je napisao dubrovačkom knezu Gervasiusu ili Krvašu, regulirao trgovačke odnose između Bosne i Dubrovnika, dajući dubrovačkim trgovcima slobodu trgovanja u Bosni bez ikakvih naknada. To je prvi diplomatski dokument koji je izdao jedan bosanski vladar vladaru, tj. knezu druge države. Povelja Kulina bana očuvana je u tri primjerka; dva se nalaze u Dubrovačkom arhivu u Dubrovniku, a treći primjerak, ukraden u 19. Stoljeću danas se nalazi u posjedu Ruske akademije znanosti i umjetnosti u Sankt Petersburgu.

⁴ U skladu sa Ustavnim i zakonskim odredbama obrazovanjem upravljaju dva entiteta, deset kantona i Brčko distrikt što čini 13 administrativno upravnih jedinica (ministarstava) na nižim nivoima, a nijedno upravno tijelo (ministarstvo) na nivou države. Ministarstvo civilnih od 2003.godine preuzima neke od ingerencija nad obrazovanjem i naukom na razini države.

⁵ Vidjeti više u istraživanjima kao npr: Diskriminacija djece u bosanskohercegovačkoj školi, Save the Children Norway – Regionalni ured za jugoistočnu Evropu, Sarajevo, 2008; Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu?, FOD BiH, Sarajevo, 2007; Podjeljene škole u Bosni i Hercegovini, UNICEF BiH, Sarajevo 2009; Divided Education-Divided Citizens, ProMente, NEPC, 2009.

multikulturalizam. On je tipičan i za druge prostore Balkana gdje je stvaranjem nacionalnih država, u prvi plan isticano *primordijalno jedinstvo krvi i tla*, i kako navodi B. Stojković (u Semprini, 1999:156) do jučer zajednički zavičaj, zajedničko porijeklo, jezik i dr. postaju osnove razdvajanja i etnonacionalizma. Komplementarne kulture koje su dugo vremena na tlu BiH obogaćivale i oplemenjivale jedna drugu razdvajaju se kako bi ustupile mjesto jednovalentnom kulturalnom reduciranju.

Za mnoge rješenje problema leži u ponovnom zbližavanju i uspostavljanju „starih dobrosusjedskih” odnosa. Međutim, neki autori a i svakodnevne životne situacije nas upozoravaju da situacija može biti mnogo složenija i ozbiljnija nego što nam se u prvi mah čini. Aksiom: „Što su ljudi bliskiji, bolje se razumiju” je tek relativna istina navodi E. Morin (1999:104) jer mu se može sučeliti suprotan aksiom: „Što su ljudi bliskiji, manje se razumiju”, i upravo na primjeru BiH možemo potvrditi da vrijede oba aksioma. Tako su kod dojučerašnjih susjeda, suradnika, ljudi bliskih jedni drugima izašli na površinu nataložena netrpeljivost, zavist, ljubomora, agresivnost, borba za dominirajuću poziciju slično kao što to biva povremeno i u obiteljskim i rodbinskim odnosima. A danas nesporazumi mogu ponovno izbiti među mladima zbog razdvojenosti, uzajamnog nepoznavanja, nacionalno ekskluzivnog i kapsuliziranog modela obrazovanja (putem tzv. nacionalne grupe predmeta) i na tome utemeljenih različitih oblika ksenofobije.

I sam Ustav Bosne i Hercegovine postao je odavno smetnja afirmaciji prepoznatljive tradicije zajedničkog življenja na njenom prostoru, ne ostavljajući mogućnost razvoja zajedničke društvene i političke kulture njenim konstitutivnim narodima i svim ostalim građanima. Presuda Europskog suda za ljudska prava proizvela je čuveni slučaj Sejdić – Finci upravo zato što je Ustav omogućio politički angažman samo konstitutivnim narodima, a ne i ostalima, među ko-

jima se nalaze ne samo manjine, nego i oni koji bi sebe nazivali Bosancima i Hercegovcima. Takva „nacionalna” pripadnost po Ustavu BiH nije ravnopravna sa jasno naznačenim konstitutivnim narodima. Odričući mogućnost priznavanja bosanskohercegovačkog identiteta kao specifičnog nacionalno-političkog identiteta⁶, negira se i samoj državi mogućnost daljeg postojanja i opstanka kao multietničke i multikulturalne zajednice, usprkos njenom gotovo višestoljetnom trajanju. Stoga nije neobično da se u svakodnevnoj retorici čuje kao „ne možemo zajedno”, da je nekim dijelovima najbolja solucija odcjepljenje, da je BiH „vještačka tvorevina”, „pogrešna priča” itd., iako stranci koji proučavaju našu društvenu zbilju (kao npr. Malcolm, 1995) smatraju da imamo brojnije sličnosti nego razlike. U cilju daljeg uzdrmanja temelja BiH mijenjaju se nazivi pojedinih toponima i „usklađuju” s interesima većinske populacije nastale etničkim čišćenjem. Oduzimaju se imenima gradova pridjevi „bosanski”, a školama, ulicama i javnim ustanovama se teško mijenjaju nazivi koji su uvredljivi za druge nacije i unatoč jasnoj zakonskoj uredbi. Primjera etničke diferencijacije u ime čistih jednoznačnih identiteta ima znatno više i o njima će biti govora i u drugim dijelovima ovoga rada.

Mir i stabilnost jedne zemlje ne moraju biti ugroženi samo od oružanim sukobima i konfliktima. Poznato je da ekstremno siromaštvo i nezaposlenost mogu izazivati nemire i sukobe, ekološke katastrofe i glad mogu uzrokovati brojne ljudske žrtve, ali i loše organizirane institucije vlasti ili podsustavi poput obrazovanja, zdravstva mogu državu i njene građane dovesti u ozbiljnu krizu. Način na koji je organizirano obrazovanje u BiH i način na koji se učenici obrazuju i školuju, prema čemu se usmjeravaju odgojni ishodi može itekako ugrožavati opstanak zemlje (to potvrđuju istraživanja)⁷, a to su česte procjene analitičara koji proučavaju stanje stabilnosti BiH.⁸ Gotovo 18 godina od proteklog rata škole su

⁶ Kada u okviru ovog rada razmatramo pitanje prepoznavanja Bosanskohercegovačkog identiteta koga određuje ono što je zajedničko svim građanima koji žive na teritoriji BiH nikako se ne zalažemo za negiranje etničkih identiteta konstitutivnim narodima niti ostalima u cilju stvaranja neke nad nacije ili konglomerat nacije. Ovdje se radi o zalaganju za ravnopravnost svih građana bez obzira na pripadnost.

⁷ Vidjeti više u istraživanjima navedenim u fusnoti 4.

⁸ Upozoravajuću procjenu u tom smislu dao je 2009. amb. D. Davidson u svojstvu šefa misije OSCE BiH.

se pretvorile u sredstva razdvajanja učenika tri tzv. konstitutivna naroda, kod kojih se poučavanjem sadržaja iz tzv. „nacionalne grupe predmeta”, tj. zasebnih povijesti, geografija, jezika i književnosti i vjeronauka, stvara dojam da žive u tri različite države.

U početku je ova „nacionalna grupa predmeta” (službeno uvedena 2002.godine) trebala prvenstveno stimulirati povratak i omogućiti učenicima i roditeljima izbor, kao i unijeti veći stupanj ravnopravnosti u škole sa tzv. „većinskom” i „manjinskom” učeničkom populacijom. Iako je kratkoročno pozitivno utjecala na povratak izbjeglih i raseljenih, „nacionalna grupa predmeta” dugoročno je rezultirala specifičnim vidom segregacije među učenicima. Djecu u mješovitim sredinama BiH obrazovanje je podijelilo po etničkoj i religijskoj pripadnosti, i kreiralo još jedan bosanskohercegovački fenomen „dvije škole pod jednim krovom”, a u etnički unitarnim sredinama pridonijelo izoliranosti jednih od drugih i nepoznavanje elementarnih kulturalnih karakteristika ostale dvije etničke grupe. Iako nas je ne tako davna obrazovna povijest nekih drugih zemalja mogla poučiti da „Odvojeno nikada ne može biti jednako” (Separate can never be equal), kako je ustvrdio U.S. senator Thurgood Marshall u čuvenom slučaju Brown Vs. Board 1954. godine kada je konačno ukinuta rasna segregacija u javnim školama SAD.

Bosanskohercegovački kreatori obrazovnog sustava nisu iz toga izvukli nikakvu pouku. Naprotiv omogućili su da obrazovanje u BiH punim koracima korača stazama koje su u svijetu odavno napuštene zbog pogrešnog smjera. Koje posljedice takvog obrazovanja imamo danas?

Obrazovanje, domovina i patriotizam

Stara je istina da je obrazovanje ključ progresa i jedinca i zajednice. Nije jedini, ali jest temeljni. Bez obrazovanja nema ni progresa. Ali kada to izgovorimo kao aksiom, ili kao zgodnu metaforu, uglavnom zaboravljamo da se ključ može okretati u dva suprotna smjera i da podjednako može voditi prema nečemu što sputava i onemogućava napredak i progres, i to kako jedinca tako i zajednice. *Apatridi i ostali* nastaju upravo u konkretnom društvenom i obrazovnom kontekstu BiH zbog okretanja ključa na suprotnu stranu, na stranu koja zaključa-

va i zatvara slobodan razvoj, sputava samostalan izbor i kreativnost i onemogućava disanje punim plućima u svojoj domovini i u svom okruženju. Radi se zapravo o primjerima konstruiranja socijalnih identiteta s pomoću obrazovanja, a pod utjecajem politike i etno-ideologija, *zadanih* ili čak *nametnutih* pojedincu u ovom društvenom kontekstu. A to ne samo da sprječava slobodan razvoj ličnosti i formiranje multiplih identiteta, nego kreiranjem stalnih međuetničkih tenzija „jačaju” grupnu (plemensku) koheziju i vode prema jednodimenzionalnoj ličnosti reduciranoj na etničku i (ili) vjersku pripadnost. Sva dosadašnja iskustva u obrazovanju u BiH potvrđuju da naglašeni jednodimenzionalni etno-identitet učestalije vodi prema identitetu *apatrida* nego socijalnoj koheziji i pripadanju bosanskohercegovačkoj domovini. A kako oni nastaju?

Učenici bošnjačke, hrvatske i srpske etničke pripadnosti pohađaju razrede u kojima su uglavnom pripadnici istih etno-grupa. U etnički „čistim” razredima odgojno-obrazovni rad je utemeljen na „nacionalnoj grupi predmeta” a to je jedan od značajnih razloga zašto učenici uglavnom površno ili nikako ne poznaju pripadnike druga dva konstitutivna naroda, kao ni brojne manjinske grupe koje žive s njima u istoj zemlji/državi. Uz to pravo na „nacionalnu grupu predmeta” donijelo je u BiH fenomen *dvije škole pod jednim krovom* i nacionalno razdvajanje učenika u zasebne smjene, katove, ulaze, ili razrede sa zasebnim upravama škola, etnički homogenim nastavničkim kolektivima i sl. gdje se redovito izostavlja poučavanje o drugima i drugačijim osim u pejorativnom smislu. Na sceni su: *Divided curricula, divided languages, divided histories, divided writing alphabets divided children* (ProMente, 2009).

Zahvaljujući takvom načinu školovanja kod znatnog broja učenika se javlja predimenzioniranost etno-nacionalnog identiteta koji potiskuje sve druge identitetske slojeve i onemogućava razvoj osjećaja pripadnosti i odanosti državi BiH kao cjelini. Domo-ljubni se osjećaj, ako ga uopće ima, razvija samo prema onim dijelovima države u kojima njihova etnička grupa čini većinu (to potvrđuje korištenje zastava, ponašanje navijača nogometnih klubova, poštovanje nacionalnih praznika, davanje naziva školama i institucijama uvredljivim za one druge i sl.), ili što je još apsurdnije, učenici se sustavnim odgojno-obra-

zovnim utjecajima identificiraju s kulturama drugih zajednica (država) s kojima ih osim očiglednih brojnih razlika, povezuje samo jedna od karakteristika npr. religijska pripadnost.

Nemali broj psiholoških istraživanja potvrđuju da je za pojedinca važna pripadnost grupi koja ga oblikuje modelira i profilira, ali potvrđuju isto tako da grupa sputava čovjeka, ograničava njegovu stvaralaštvo i ograničava njegovu samoafirmaciju. „*Mi mislimo* ne može nikada postati tako stvaralačko kao ja mislim” (Krech, Crutchfield, Ballachey, 497). Mladima se u BiH ne daje mogućnost da misle svojom glavom, da budu kreativni, da se sami prepoznaju i da pronalaze svoj grupni identitet. Njih se prinudno gura u torove i prije nego što postaju svjesni svoje grupne pripadnosti; neko drugo „mi” misli za njih i točno „zna” kojoj etničkoj grupi oni trebaju pripadati i koje vrijednosti i stavove prihvaćati i njegovati. On ili ona su stalno prinuđeni reduciranju, ogoljavanju svojeg identiteta tako da ga svode na ono što im neko drugi sugerira da su, ili trebaju biti. Obrazovni sustav(i) i škola, kako je već rečeno, imaju u svemu ovome dominantnu ulogu.

Organiziranom konstruiranju etno-nacionalnih identiteta putem obrazovanja pristupilo se već u ranim okolnostima i to s velikim entuzijazmom potpomognuto uvoznim obrazovnim sadržajima, udžbenicima, a poslije rata čak i uvezenim nastavnicima. Takvo obrazovanje je nažalost više poticalo na mržnju, netrpeljivost i netoleranciju nego na izgradnju grupnih etničkih identiteta i poštovanja drugih, stoga se ne treba čuditi izjavi djevojčice iz prelijepog hercegovačkog gradića koja za „one druge” kaže: „Ne mogu ih vidjeti očima.” ili dječaka iz srednje Bosne koji na pitanje zašto ne treba da djeca različite etničke pripadnosti idu zajedno u školu odgovara: „Pa, oni nas samo mogu pokvariti”.⁹

Istraživanja kao i svakodnevne životne situacije nas upućuju na to da se nacija i nacionalno u BiH poimaju na način kako je to definirao Karl Wolfgang Deutsch nakon analiziranja različitih oblika zloupotrebe nacionalne i etničke pripadnosti u nekim drugim sličnim situacijama: „Nacija je grupa ljudi ujedinjena pogrešnom predodžbom o prošlosti i

mržnjom prema susjedima”. (<http://www.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html>)

Sustavno odgojno-obrazovno građenje osjećaja da se duhovno i kulturološki pripada nekoj drugoj naciji i sredini, a slučajno živi u BiH, dirigitirano konstruiranje grupnih identiteta u ime potenciranja razlika među najbližim susjedima, teži prema tome da se napusti sredina koja pritišće i mladu ličnost sustavno navodi da sebe vidi kao *hominem sine patria* koja za svojom *patria* tek treba tragati. Težnja da se napusti domovina ne mora biti samo ekonomske prirode. Ovaj fenomen koji navodi mlade da napuštaju svoj dom i domovinu, da se školuju ili potraže zaposlenje u nekoj od susjednih zemalja iz kojih se najčešće ne vraćaju možemo nazvati *bijelim etničkim čišćenjem* tj. svjesnim prihvaćanjem pozicije *apatrida* nakon što im u vlastitoj domovini biva pretijesno i suviše toga nametnuto. Čini se da ni roditelji niti kreatori ovakve obrazovne politike još uvijek nemaju jasnu predodžbu o posljedicama ovog fenomena.

Obrazovanje apatrida ili suprapatriota

Prosječna mlada osoba koja nekritički prihvaća sve što nudi škola, često nije ni u stanju da zbog mladosti i neiskustva percipira sebe i svoju kulturu u bosanskohercegovačkoj realnosti. Svoj identitet određuje prema uskom krugu pripadnika iste nacionalne grupe ili iste vjere, a sve to nerijetko smješta u neki drugi društveni kontekst izvan BiH. Tako se njeguje etnička ekskluzivnost potencirana novim „povijesnim činjenicama” za konstruiranje identiteta (Torsti, 2003:323) koje inzistiraju na tome da ne postoje bosanski Srbi nego da su svi Srbi samo Srbi; da ne priznaju BiH kao državu; da su svi katolici u BiH Hrvati i da nema Bosanaca i Hercegovaca katolika koji nisu istovremeno i Hrvati i sl. Složena je situacija i kod dirigitiranog konstruiranja identiteta Bošnjaka kod kojih se razvija osjećaj pripadanja svim muslimanima svijeta, pa nisu rijetke izjave koje ukazuju na veću bliskost sa muslimanom iz Pakistana nego sa susjedom Hrvatom ili Srbinom. Iako se prema istraživanjima kod učenika bošnjačke etničke skupine naglašenije razvija patriotizam i pripadnost BiH kao

⁹ Vidjeti više u: Save the Children: *Diskriminacija djece u bosanskohercegovačkoj školi*, op.cit.

cjelovitoj državi i ovdje se javljaju određeni problemi. Učenicima se idealizira država/domovina koja je u geografskom, povijesnom, kulturološkom smislu bogata, raznovrsna i besprijekorna, što u određenom smislu može biti pozitivno, kada se za idealno predstavljanje države ne bi koristili primjeri isključivo iz bošnjačke kulture. Tako je moguće da se čak i za dane državnosti BiH izvode pjesme koje su tipične za bošnjačku kulturu. Na drugoj strani u školama se izbjegavaju razgovori o međuetničkim problemima u BiH, ne reagira se na učenikovo isticanje svoje etničke i vjerske pripadnosti kao superiorne, ako je pripadnik većine, a stišava se ili skriva uvreda upućena učeniku manjine, njegovoj etničkoj i vjerskoj pripadnosti. Sve to u ime kreiranja idealne države i proizvođenja *suprapatriota*.

Školski kurikulumi u svojoj etno-nacionalnoj ekskluzivnosti ne potiču mlade da kritički razmatraju svijet oko sebe, svoju povijest i kulturu i da uz vješto vođenje nastavnika uspostavljaju dijalog s drugima. Ishodi ovakvog modela obrazovanja vode prema svojevrsnoj otuđenosti učenika i mladih, otuđenosti jednih od drugih i u velikom broju slučajeva u otuđenost od države u kojoj žive. Iz svega se jasno prepoznaju politički utjecaji na obrazovanje kako bi se neostvareni ratni ciljevi nastavili realizirati putem obrazovanja na jedan prikriiveniji, a znatno efikasniji način.

Uz sve to ističu se poteškoće i problemi u funkcioniranju kulturalno mješovitih zajednica poput BiH, svjesno se zaboravlja na nemali broj primjera multikulturalnih država koje uspješno funkcioniraju poput Švicarske, Belgije, SAD, Kanade, Malezije i dr. U Švicarskoj je nezamislivo da se Švicarac, francuskog govornog područja deklarira kao Francuz, ili s njemačkog govornog područja da se deklarira kao Nijemac. Oni su ponosni na svoj kompleksni identitet Švicaraca koji u sebi sjedinjuje utjecaje ne samo njemačke, francuske i talijanske kulture nego i svih drugih naroda koji tu žive, rade i koji uzajamno obogaćuju kulture jedni drugima. Takvi modeli multikulturalnosti, interkulturalnih susretanja,

tolerancije, uvažavanja nacionalnih i religijskih identiteta, uzajamnog obogaćivanja postojali su upravo sve do rata i na prostorima BiH¹⁰. Ali, rat je tolerantnu BiH predstavio svijetu u krvavoj verziji netolerancije i bratoubilačkih poriva i razaranja, donio je prevrat identiteta, a kulturološka, vjerska i etnička zatvaranja donijela su separatizam i netrpeljivost.

Ako se ovdje poslužimo logikom Bronfenbrennerove teorije ekoloških krugova u kojima se razvija dijete/čovjek, onda lako zaključujemo da se kod značajnog broja mladih događa svojevrsno sudaranje krugova koji u idealnoj shemi trebaju biti koncentrični, a ne suprotstavljeni jedni drugima. Već od polaska u školu jedan broj djece se naglo nađe u dva paralelna mikro i mezo sustava. Jedan mikro i mezo sustav pripada obitelji i lokalnoj zajednici, a drugi paralelni mikro i mezo sustav dolazi preko škole i školskog kurikulumu utemeljenom na vrijednostima druge sredine i kulture. Tako djeca i mladi odrastaju izloženi utjecajima dvaju kultura koje ih nažalost svojom različitosti i raznovrsnošću ne obogaćuju niti potiču formiranje višestrukih, složenih identiteta. Naprotiv, školska kultura od njih traži opredjeljenje i prihvaćanje samo jednog izbora i čistog identiteta „jednovalentnosti”. Prema političkim interesima škola je dužna potencirati etničku homogenizaciju s kulturama susjednih zemalja inzistiranjem na vjerskim, jezičnim i običajnim sličnostima usprkos očiglednim razlikama.

Učenicima bosanskohercegovačkih škola uglavnom nije omogućeno da samostalno razrješavaju nelagode i dileme vlastitog identiteta tragajući za jasnim odgovorima na pitanja: „jesam li ja stvarno kao oni drugi, s druge strane plotu” ili „jesam li ja stvarno toliko različit od drugih u mom okruženju i susjedstvu”? Naprotiv, njima se stalno servira „istina” da su toliko različiti od drugih da se teško može dalje zajedno.

A umjesto potenciranja *razlika* i netrpeljivosti bosanskohercegovačkom obrazovanju je goruće potreban konsenzus *dobrodošlih sličnosti*, o kojima se sve manje govori.

¹⁰ U Bosni je oduvijek egzistiralo više vjera, a u proteklim stoljećima primala je u svoje okrilje i prognane Bogumile i Židove dok je istovremeno uspjevala najvećim dijelom sačuvati svoj kulturalni identitet, jezik i običaje i pod osmanskim i pod austrougarskom okupacijom – literarno stvaralaštvo na bosanskom jeziku arapskim pismom (alhimijado književnost), ili korištenje bosančice, stećci, pjesništvo itd. su neki od oblika očuvanja vlastite kulture.

Generiranje kategorije *ostali* iz građana koji to nisu?

Analiza pojma identitet, osim definiranja grupnog i individualnog identiteta jasno nam daje na znanje da identitet zapravo predstavlja slobodu da od mnogih vrijednosti kreiramo jedinstvenu kompoziciju, da biramo između različitih mogućnosti čineći ih dijelom svoje ličnosti i svoga identiteta. U ulozi uvodničara ove tako važne konferencije za ove prostore i za Europu u cjelini pokušala sam razmatrati i analizirati slojevitost vlastitog identiteta.¹¹

Moj identitet objedinjuje: ženu, majku, suprugu, sestru, Bosanku, pedagoginju, znanstvenicu, profesoricu, Sarajku, punicu, svekrvu, baku/nanu, kolegicu, poznavateljicu više stranih jezika, Europljanku, slikaricu amaterku, kozmopolitkinju, poznavateljicu kultura, strastvenu čitateljicu, ljubiteljicu klasične glazbe dr. Ograničenost prostora ne dopušta da navedem sve što mogu dati kao odgovor na pitanje: Tko sam ja? Po mnogim pojedinačnim slojevima, stranama i karakteristikama moj identitet može biti identičan brojnim drugim s kojima se mogu interkulturalno povezati (profesorica, majka, žena, Bosanka, Evropljanka,...) ali ovako posložen i u ovakvoj kombinaciji na ovoj točki mog iskustva, on pripada samo meni, jednoj jedinstvenoj, nedjeljivoj i unikatnoj osobi. Moj identitet nije paralelno postojanje ili umjetno sjedinjavanje i miješanje pojedinačnih identiteta, niti pak njihov zbroj; on je kompleksna struktura sastavljena od više različitih, međuovisnih unutarnjih slojeva sjedinjenih u mojoj ličnosti na način da svaki sloj ima svoje mjesto i značenje¹² i stalno stvara osnove za nove slojeve kulturnih identiteta. Uz to treba naglasiti da cjelina sastavljena od toliko različitih slojeva u kvalitativnom smislu nadilazi svoje sastavne dijelove.

Nasuprot ovakvom poimanju identiteta kao jedne kompleksne, slojevite strukture, u BiH su česte tendencije pojednostavljenja i reduciranja, složene i mnogostruke ličnosti drugoga, na samo jednu njenu crtu ili dimenziju. Ako je ta crta prema našem dojmu povoljna ona će potisnuti i zanemariti negativne. Ali ako je crta negativna bit će zanema-

reno sve pozitivno. I jedna i druga vrsta reduciranja vodi prema nerazumijevanju i nesporazumima. Na sličan način to potvrđuje i sljedeći stav: „Ako u drugome vidimo samo jednu jedinu njegovu karakteristiku, jednu apstraktnu osobinu (izvučenu iz njenog kompleksa) mi ćemo uz pomoć te jedne jedine osobine cijeniti svu ostalu njegovu ljudskost” (prema Hegelu, citirano u Morin, 2002:108 i 109). Praksa podjela na tri konstitutivna naroda i na tri kulture u BiH koje tijekom školovanja ne upoznaju međusobno vodi upravo prema izgradnji *limbičnih filtera*, stvaranju predrasuda, stereotipa i ksenofobije, koji su već odavno glavni ishodi bosanskohercegovačkog obrazovanja. Tako se i dalje učvršćuju stereotipi: „Svi su oni isti... ili od njih ne možeš ništa bolje ni očekivati”...i sl.

Psiholozi i medicinari će ovakav fenomen nazvati limbičnim filterom kroz koji vidimo sebe i druge i koji opterećuje naš um predrasudama i mržnjom. „Podsvjesno polaganje limbičnih filtera razlog je zašto rasist nekoga vidi prvo kao Azijca, Latinoamerikanca ili crnca, a tek poslije, ili ni tada, kao jedinstveno ljudsko biće. Nažalost, takvi filteri podsvjesno utječu ne samo na vjerski ili rasno zadržte osobe, već na gotovo sve one koji su odrasli u kulturi snažnih rasnih, etničkih ili drugih oblika „mi – oni” podjela. (Rush W. Dozier Jr. 2003: 315-316).

Ono što je moje osobno opterećenje, koje izaziva nelagodu i tjeskobu je da ja u mojoj zemlji nemam punu slobodu da budem ono što jesam. Ili, bolje rečeno imam slobodu da budem što želim, ali to nosi posljedice socijalno-političke izolacije ako ne pristajem na pripadanje jednom od konstitutivnih naroda. Ja se mojom kompleksnom višeslojnošću i multidimenzionalnošću slojeva mog identiteta koje sam gradila prvenstveno na tlu BiH zapravo ne uklapam u Ustavotvorna rješenja BiH. Ustav moje zemlje poznaje tri konstitutivna naroda: Bošnjake, Hrvate i Srbe i ostale. Da bih bila Bošnjakinja, gdje ja po svom porijeklu najbliže pripadam, ja moram kod sebe prepoznati identitet muslimanke, vjernice. Primijetili ste da nemam taj identitet, a ako nisam vjernica, muslimanka ja nisam ni Bošnjakina. Ne radi se ovdje

¹¹ O svom identitetu, o slojevima i kompleksnosti identiteta čovjeka koji ima dvije domovine sjajno govori i piše Amin Maalouf.

¹² Kako to tvrdi većina autora koji su se bavili ovim pitanjima: Maluf, Allport, Stanulović-Kapor, Tomović-Šundić, Eriksen, Nilsen i dr.

o polarizaciji teističkog i ateističkog identiteta, nego se radi o suprotstavljanju i protivljenju redukciji socijalnog identiteta samo na jednu od tri nacionalne opcije¹³, s takvim predimenzioniranjem da svi drugi slojevi identiteta moraju biti zapakirani u taj najvažniji. Gurati pojedinca u različite oblike grupne i socijalne integracije, u veću nacionalnu, religijsku i jezičnu koheziju može izazvati tjeskobu koja reducira njegovo socijalno biće na manje dimenzija nego što to neko želi ili što objektivno jest. A Edgar Morin je jasan u svom stavu da reducirati spoznaju nekog kompleksa (kakav je npr. čovjek) na spoznaju jednog od njegovih elemenata, jedinog koji se smatra značajnim ima u etici poraznije posljedice nego u fizičkoj spoznaji (Morin, 2002:108).

Ako se prisjetimo Allportove podjele sublimirane iz učenja antičkih filozofa, gdje svako ljudsko biće ima niz osobina kao svi drugi ljudi što čini univerzalne antropološke osobine ili identitet; zatim niz osobina i karakteristika kao samo neki ljudi što su grupna obilježja ili identitet; i napokon niz osobina i karakteristika kao nitko drugi, tj. individualne osobine ili identitet dobit ćemo još jednu u nizu potvrda da univerzalni, grupni i pojedinačni identitet nije moguće spajati zbrajanjem, niti ga je moguće dijeliti na trećine, postotke i sl. Analize, poput Allportove, načinjene u znanstvene svrhe, ukazuje na to da čovjek nije puki zbroj niza identiteta, nego naprotiv potvrđuje da svaki čovjek objedinjuje sve navedene i brojne druge slojeve složene od mnogo elemenata u jedan jedinstven identitet čija kombinacija predstavlja unikum. Ako se pak predimenzionira samo jedan od slojeva identiteta, ako su grupne osobine, kao u ovom slučaju, važnije od ostalih gubi se sam čovjek sa svim svojim individualnim osobinama i karakteristikama, a zanemaruju se i sve njegove univerzalne antropološke osobine.

Nadilaziti grupni, religijski, plemenski, nacionalni identitet i u BiH se osjećati samo kao građanin/građanka Bosanac/Bosanka ili Hercegovac/Hercegovka znači imati pluralni identitet osobe čije se socijalno i individualno biće obogatilo, a ja ću reći i oplemenilo drugim nacijama, religijama, jezicima,

kulturama, istovremeno znači danas biti manje poželjan stanovnik svoje zemlje. Kako jedan broj građana, a naročito mladih ima negativan odnos prema ovakvoj prinudnoj etno-političkoj identifikaciji to sa takvom sviješću raste postotak *ostalih*. Njima nije priznat njihov socijalni identitet, izvan zadanih konstitutivnih naroda, što vuče za sobom brojne posljedice deprivilegiranosti, između ostalih da npr. ne mogu biti birani na odgovarajuće društvene funkcije (Slučaj Sejdić – Finci. Jedan je Rom, a drugi Židov).

Slično je i s jednim brojem bosanskohercegovačkih građana Hrvata katoličkog porijekla (tzv. bosanskih Hrvata) i Srba pravoslavnog porijekla (bosanskih Srba) koji znajući da njihove obitelji stoljećima žive na tlu BiH, ne žele da njihovo vjersko i nacionalno porijeklo budu dominantna i jedina obilježja njihovog identiteta. Oni svoj socijalni identitet prepoznaju u širem kontekstu BiH, njene tradicije i kulture. Na sličan način danas veliki postotak građana SAD prepoznaje svoj složeni identitet kao Afro-Amerikanca, Italo-Amerikanca, Hispano-Amerikanca itd. (Waters, 1990). Analogije se mogu izvoditi sa stanovništvom Švicarske koji ponosno iskazuju svoj švicarski identitet, a neće se identificirati s Nijemcem iz Njemačke, Francuzom iz Francuske ili Talijanom iz Italije bez obzira na to što se služe jednim od jezika navedenih zemalja i imaju brojne kulturološke sličnosti i veze.

Dobrih i prihvatljivih primjera za ugledanje ima mnogo, ali BiH još uvijek nije spremna učiti na dobrim, niti izvlačiti pouke iz loših iskustava drugih. Dosada je učinjeno mnogo na poučavanju nastavnika, učenika, pa i njihovih roditelja, uloženo je mnogo znanja, truda pa i novaca da se ukaže na vrijednosti i bogatstvo multikulturalnih zajednica, na vrijednosti i prednosti složenih višestrukih identiteta, ali je često to izgledalo kao sipanje tekućine u posudu bez dna.

Ovim radom nastojala sam ukazati na neka važna pitanja i problem društvenih i odgojnih znanosti kojima se trebamo baviti u našem okruženju i na izazove koji traže naš prioritarni angažman. Njihovo rješavanje neće ići ni brzo ni lako, jer su se već uko-

¹³ Iako u posljednjoj alineji Preambule Ustava stoji: Bosniacs, Croats, and Serbs, as constituent peoples (along with Others), and citizens of Bosnia and Herzegovina hereby determine that the Constitution of Bosnia and Herzegovina is as follows: ... tako nije u kasnijim članovima (4. i 5.) gdje su izostavljeni ostali i građani.

rijenili i rastu na pogrešnom mjestu. Ono što možemo je da počnemo govoriti o njima otvoreno i jasno.

Karl Poperova misao mi daje sjajan izgovor kako da hrabro završim ovu delikatnu prezentaciju koja teško da je pridonijela razrješenju problema: „Zna-

nost polazi od otvorenih problema i završava otvorenim problemima”, a ja ću dodati da će biti dovoljno za početak ako ih prepoznamo kao probleme. Čini se da nama u BiH još uvijek nije jasno o koliko ozbiljnom problemu se ovdje radi.

Literatura

- Allport, G. V. (1991). *Sklop i razvoj ličnosti*, Bugojno: Katarina.
- Banks, A. J. & Cherry A. Mc Gee Banks. (1997) *Multicultural Education, Issues and perspectives*, New York, John Wiley&Sons.
- Bruner, J. (1996). *The Culture of Education*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Bush, K.D & Saltarelli, D. (2000). *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict*, UNICEF, Florence, Italy.
- Davies, L. (2004). *Education and Conflict: Complexity and Chaos*, London: Routledge.
- Delors, J. (1998). *Učenje blago u nama*, EDUCA, Zagreb.
- Education Reform, OSCE, 2002. http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_200211111455986eng.pdf
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Freire, P. (2006). *Pedagogy of the Oppressed, 30th Anniversary ed.* New York: Continuum, 2006.
- Gallagher, T. (2004). *Education in Divided Societies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kamberović, H. (ur) (2011). *Identitet Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova, tom 1 i 2, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Malcolm, N. (1995). *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb: Novi Liber, Sarajevo: Dani.
- Maalouf, A. (2002). *U ime identiteta – Nasilje i potreba za pripadnošću*. Ptolomej, Zagreb.
- Morin, E. (2002). *Odgoj za budućnost: Sedam temeljnih spoznaja o odgoju za budućnost*, Educa, Zagreb.
- Pašalić-Kreso, A. (2008). The War and Post-War impact on the Educational System of Bosnia and Herzegovina,. In Majhanovich et al. (ed.) (2008). *Living Together, Education and Intercultural Dialogue*, Springer.
- Pašalić-Kreso, A. (1999). *Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules*, Current Issues in Comparative Education, CICE,1/2, Teachers College, New York.
- ProMente (2009), *Divided Education-Divided Citizens*, ProMente, NEPC.
- Save the Children (2008). *Diskriminacija djece u bosanskohercegovačkoj školi*, Save the Children Norway – Regionalni ured za jugoistočnu Evropu, Sarajevo.
- Seprini, A. (1999). *Multikulturalizam*, Beograd: Clio
- Tomović-Šundić, S. (2010). *Identitet i vrijednosti*, Podgorica: CDNK
- Torsti, P. (2003). *Divergent Stories, Convergent Attitudes*, Helsinki, Taifuni.
- Trbić, Dž. (ur.) (2007). *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu?*, FOD BiH, Sarajevo.
- UNICEF BiH (2009). *Podjeljene škole u Bosni i Hercegovini*, UNICEF BiH, Sarajevo.
- Waters, M. C. (1990). *Ethnic Options: Choosing Identities in America*. University of California Press, Berkeley.